

TEGENDRAADSE BESCHOUWINGEN

Guido Vanheeswijck

TEGEN
DRAADSE
BESCHOU
WINGEN

Op zoek naar houvast
in een verandering van tijdperk

P E L C K M A N S

INHOUD

Inleiding	7
<i>De dolle mens anno 1882</i>	10
 1 De westerse cultuur en de verandering van tijdperk	17
1.1 <i>Over eeuwige vragen en voorbijgaande antwoorden</i>	17
1.2 <i>Het woke-/antiwoke-debat</i>	20
1.3 <i>Een cultuurwet van de traagheid: de ongelijktijdige gelijktijdigheid</i>	25
 2 Het klassieke westerse cultuurconcept	31
2.1 <i>Het klassieke wereldbeeld</i>	33
2.2 <i>Het klassieke mensbeeld</i>	35
2.3 <i>Het klassieke godsbeeld</i>	42
 3 Het scheermes van Ockham snijdt aan twee kanten: de overgang naar het moderne cultuurconcept	45
3.1 <i>Verandering van wereld-, mens- en godsbeeld</i>	47
3.2 <i>Het scheermes van Ockham snijdt aan twee kanten</i>	52
 4 Het moderne westerse cultuurconcept	55
4.1 <i>Het moderne wereldbeeld</i>	56
4.2 <i>Het moderne mensbeeld</i>	60
4.3 <i>Het moderne godsbeeld</i>	63
 5 De hedendaagse westerse cultuur: is er een houvast in een verandering van tijdperk?	67
 <i>Fase 1. Op zoek naar een nieuw wereldbeeld</i>	69
1.1 <i>Wetenschappelijke evolutie</i>	70
1.2 <i>Het maatschappelijke debat</i>	74
<i>De berg die mensen opat, de vlakte die grondstoffen opeet</i>	76
<i>Green Deal en digitalisering</i>	77

INHOUD

<i>Geneeskunde en ethiek</i>	81
<i>Fase 2. Op zoek naar een nieuw mensbeeld</i>	83
2.1 <i>Autonomie en zelfbeschikking</i>	85
2.2 <i>Identiteitspolitiek als symptoom</i>	85
<i>Oppervlakkige, uitwendige identiteit</i>	90
<i>De aantrekkingskracht van het vijandsbeeld</i>	94
2.3 <i>De uitdaging van een morele identiteit</i>	98
<i>Lege identiteit en identiteitspolitiek als communicerende vaten</i>	100
<i>Morele identiteit en zelfbeschikking.</i>	
<i>De vergeten cruciale nuance</i>	103
<i>Borderline Times?</i>	106
<i>Fase 3. Op zoek naar een nieuw godsbeeld</i>	110
3.1 <i>Het postrevolutionaire klimaat</i>	112
3.2 <i>De eeuwige vragen van de mens</i>	116
<i>De dominantie van het nominalistische godsbeeld</i>	117
<i>Voortsbrijdende disciplineren</i>	118
<i>Excarnatie</i>	120
<i>De bevestiging van het gewone leven</i>	123
<i>De vergeten cruciale nuance</i>	125
<i>Uitleiding</i>	129
<i>Deconstructie</i>	130
<i>Het verleggen van de rivierbedding</i>	134
<i>Oneigentijdse beschouwingen</i>	138
<i>Tegendraadse beschouwingen</i>	139
<i>Voorbij deconstructie</i>	146
<i>De dubbele opdracht van de filosoof</i>	150
<i>De dulle mens anno 2022</i>	153
<i>Dank</i>	157

“Indien mijn kijk op de functie van filosofie correct is, dan is zij van alle intellectuele disciplines de meest effectieve. Ze bouwt kathedralen, lang vooraleer de handwerklui ook maar één steen hebben aangebracht. En ze vernietigt kathedralen, lang voor de elementen hun gewelven hebben uitgesleten. Het werk van filosofen vordert traag. Gedachten kunnen eeuwenlang sluimeren; en dan, als het ware in een oogwenk, vindt de mensheid ze in instituties belichaamd.”

— A.N. WHITEHEAD,
SCIENCE AND THE MODERN WORLD, P. VIII

“De rivierbedding van de gedachten kan zich verleggen. Ik maak een onderscheid tussen de beweging van het water in de rivierbedding en het zich verleggen van de bedding; hoewel er geen scherpe scheiding is tussen het een en het ander. [...] De oever van de rivier bestaat immers ten dele uit hard gesteente, dat geen of een onmerkbare verandering ondergaat, en ten dele uit zand dat dan hier, dan daar, wegspoelt of aanslibt.”

— LUDWIG WITTGENSTEIN,
OVER ZEKERHEID, § 96-99

“Ik verloor uit het oog dat onze discussie toch maar een speels tijdverdrijf is, en ik heb me al te zeer opgewonden. Dat komt zo: onder het spreken viel mijn blik op de wijsbegeerte, en toen ik haar op onwaardige wijze met slijk besmeurd zag, ben ik blijkbaar inwendig aan het koken gegaan en zo ben ik dan, als in een vlaag van toorn tegen de schuldigen, wat al te zwaartillend geweest in mijn uitdrukkingen.”

— PLATO, DE STAAT,
VII, 536B-C

Inleiding

We leven in verwarrende tijden, zo zegt en schrijft men. Maar wie een beetje geschiedenis kent, weet dat elke generatie dit gezegd en geschreven heeft. Een extreme variant van dit cliché horen we in de frase dat de wereld nog nooit zo is veranderd als vandaag. Op het ogenblik dat ik dit schrijf, begint de corona-epidemie aan haar zwanenzang, maar erkent de Russische president Vladimir Poetin de provincies Donetsk en Loehansk in de Oostelijke Donbas-regio van Oekraïne. Het Russische leger rukt op richting Kiev en Poetin dreigt het Westen af met nucleaire wapens. 'De wereld is veranderd door deze pandemie', blokletterden de kranten vorige week. 'De wereld is definitief veranderd, Europa is veranderd', zo openen de nieuwsbulletins vandaag. Het is palindroomdag, 22-02-2022, geen dag om taalspelletjes over en weer te spelen.

Bij al die zinnen over aanzwellende angsten en abrupte veranderingen denk ik plots aan mijn grootouders, geboren op het einde van de negentiende eeuw en gestorven in de tweede helft van de twintigste eeuw. Toen ze kind waren, zagen ze geen enkele auto in het straatbeeld, van vliegtuigen hadden ze nooit gehoord en langer dan zes jaar mochten ze niet naar school gaan. Op jonge leeftijd belandden ze in de Eerste Wereldoorlog, verloren ze vrienden en verwanten aan het front of gingen ze zelf op de vlucht. Kort daarna volgde de Spaanse griep. Op volwas-

sen leeftijd met opgroeiende kinderen maakten ze de ravages mee, tijdens de tweede aflevering van de Wereldoorlog onder Duitse bezetting.

Op hoge leeftijd zagen zij hoe ongeveer alles wat hun kinderen had gekleurd een ‘wereld van gisteren’ was geworden. Auto’s zoefden snel voorbij of vormden ellenlange files, vliegtuigen trokken lange, witte strepen door de lucht, steeds meer lawaai vulde hun – gelukkig gebrekkig geworden – gehoor, kinderen kregen schoolse mogelijkheden die zij slechts hadden kunnen koesteren in wereldvreemde dromen. Zij – twee witte vrouwen en twee witte mannen – waren in vergelijking met hun kleinkinderen, van wie ik er één was, allesbehalve geprivilegieerd. Hun wereld was veranderd, veel drastischer dan de mijne, ook al knaagde in mij op palindroomdag evenzeer onrust.

Is een andere term dan meer gepast om het eigene van onze tijd beter in kaart te brengen? We leven in vloeibare tijden, zegt men, ‘fluïde’ is de modeterm vandaag. Alles wat standvastig was, lijkt te verdwijnen. Over heel veel zaken zou de Vlaming of Nederlander van weleer zijn of haar eigen identiteit zelfs helemaal niet meer herkennen: kerkgang, huwelijk, trouw, seksualiteit, abortus, euthanasie, assertiviteit, bescheidenheid, kledij, religiositeit, jobhopping, geslacht, gender, seksuele voorkeuren, de lijst is haast eindeloos. Of die veranderingen al dan niet positief zijn, laat ik voorlopig in het midden. Er is alleen de vaststelling van waarneembare sociologische veranderingen. Op het eerste gezicht lijkt de term ‘vloeibaar’ of ‘fluïde’ dus een meer gepaste term om ons tijdperk te karakteriseren. Maar waarin verschilt ‘fluïde’ van ‘veranderlijk’, behalve dat het een modeterm is die wellicht – zo gaat dat met modieuze woorden – weer vrij vlug zal verdwijnen?

Is er dan geen betere term om de onrust te vatten die vandaag om zich heen grijpt? Wellicht komen we die term op het spoor, wanneer we wat afstand nemen van de waan van de dag. Wie zich laat leiden door de bruuske onderbrekingen die als *breaking news* worden aangekondigd en elk twitterend geluid op sociale media ernstig neemt, denkt makkelijk dat we slechts een schakel zijn in een keten van voortdurende veranderingen. Wie even afstand neemt, weet wel beter. Er is stabiliteit én verandering. Zijn én worden, zeiden de oude filosofen. Zoals seizoenen komen en gaan, maar altijd weer terugkeren, zo ontsnappen we nooit aan het heden dat met een vingerknip in het verleden verdwijnt en een oogwenk later oplost in de toekomst.

Ik doe een voorstel. Laten we voor die onophoudelijke wisselwerking tussen verandering en stabiliteit, tussen zijn en worden, de term ‘verandering van tijdperk’ gebruiken.¹ Op het eerste gezicht is dat een heel vreemde term. Is ‘verandering van tijdperk’ niet veel doortastender dan het wat afgesloten ‘tijdperk van verandering’ of de geijkte uitspraak dat ‘de wereld nog nooit zo is veranderd als vandaag’? Suggereer je daarmee immers niet dat we een volkomen nieuwe periode binnenstappen, een die in niets meer lijkt op wat aan ons voorafging?

Niet noodzakelijk. Allereerst is een verandering van tijdperk iets dat we al eerder hebben meegemaakt. Toen bijvoorbeeld het Romeinse Rijk in de loop van de vijfde eeuw zijn zwanenzang inzette en het christendom het gezicht van de West-Europese cultuur ging bepalen, hanteerde men reeds de term ‘verandering van tijdperk’ om die overgang aan te duiden. En toen in de zestiende eeuw de boekdrukkunst, de moderne wetenschap en

¹ De term is bekend geworden vanuit de teksten van de Tsjechische dissident en priester Tomáš Halík.

de reformatie de uitgangspunten van het middeleeuwse denken onder kritiek plaatsten, dook dezelfde term op.

Niet alleen hebben we dus reeds eerder een 'verandering van tijdperk' meegemaakt; de term suggereert daarenboven dat een dergelijke verandering weliswaar nieuwe antwoorden geeft in vergelijking met een vroeger tijdperk, maar dat de vragen waarop die antwoorden worden geformuleerd, dezelfde blijven als voorheen. Tijdperken volgen elkaar op tegen de eeuwige achtergrond van existentiële vragen die nooit voorbijgaan. Maar hoe kan je weten, zo vraagt een alerte lezer zich nu af, dat de vragen zelf onveranderlijk blijven? En wat zijn dan die blijvende vragen? Daarvoor ga ik te rade bij een voorspeller van de huidige 'verandering van tijdperk', de negentiende-eeuwse Duitse filosoof Friedrich Nietzsche.

De dolle mens anno 1882

Op het einde van de negentiende eeuw, meer bepaald in de jaren 1881-1882, publiceerde Nietzsche een bundeling aforismen onder de titel *De vrolijke wetenschap* (*Die fröhliche Wissenschaft*). Die titel had hij niet zomaar gekozen. Nietzsche, die een protestantse opvoeding had gekregen maar zich daarvan geleidelijk had afgekeerd, schreef dit boek als een repliek op de Bijbel. Christenen omschrijven de Bijbel als een 'blijde boodschap' die een 'vrolijke waarheid' verkondigt. Nietzsche, die kwistig met aforismen rondstrooide, was wel graag christen gebleven, schreef hij, als die christenen er ook wat blijer en vrolijker hadden uitgezien. Doorgaans merkte je maar weinig van die vrolijkheid, liever staken zij het vermanende vingertje op, spraken verboden en banvloeken uit en dachten minder aan de geneugten van het leven dan aan de verschrikkingen van de dood.

Daarom stelde hij een alternatief voor, een dat vrolijkheid moest verkondigen en een ander antwoord moest geven op de vraag naar de zin van het leven – de blijvende vraag van elke mens. Het aforisme waarin hij die ‘verandering van tijdperk’ aankondigde, voorzag hij van een nummer, 125, en van een titel “De dolle mens”. Want een beetje ‘gek’ (*toll* in het Duits) moest je wel zijn om de kiemen van die verandering bloot te leggen. Ook al manifesteerde die zich wel degelijk op het einde van de negentiende eeuw, de meerderheid was er blind en doof voor. Alleen een vreemde snuiter, een ‘dolle mens’, een gek, zag het nieuwe tijdperk aan de einder opdoemen.

Nietzsche is een meesterlijke verteller. Hij werkt geen filosofische stellingen uit aan de hand van ingewikkelde argumenten, maar ensceneert liever een concrete situatie die hij voor de toeschouwer zichtbaar maakt. Hij roept een gebeurtenis op en spreekt zijn lezer rechtstreeks aan. “Hebt gij niet gehoord van?” zo opent hij dit aforisme. Leen mij jouw oren voor wat ik ga vertellen over een op het eerste gezicht totaal gekke kerel (‘een dolle mens’), die op klaarlichte morgen een lantaarn aanstak, op de markt ging lopen en onophoudelijk riep dat hij God zocht.

Die vraag naar God verwekte bij de omstaanders groot gelach. Het verhaal dateert weliswaar uit 1882, maar hun reactie lijkt zo uit een hedendaags verhaal weggeplukt. Wie hardop de vraag naar God durft te stellen, wordt vandaag op zijn minst meewarig bekeken, in het slechtste geval gewoon uitgelachen. En dat overkwam ook de ‘dolle mens’. De omstaanders bestookten hem met plagende, retorische vragen:

Is hij soms verloren gegaan? vroeg de een. Is hij verdwaald als een kind? vroeg de ander. Of heeft hij zich verstopt? Is hij bang voor ons? Is hij scheep gegaan?

Naar het buitenland vertrokken? – zo riepen en lachten zij door elkaar.²

De dolle mens was echter niet verlegen om een antwoord: “‘Waar God heen is?’ riep hij uit. Dat zal ik jullie zeggen! *Wij hebben hem gedood* – jullie en ik! Wij allen zijn zijn moordenaars!” Hij zegt niet ‘God bestaat niet’; hij zegt dat wij hem hebben gedood en daardoor zelf een tijdperk van verandering in gang hebben gezet. Maar hoe voltrekt dat tijdperk van verandering zich dan?

Maar hoe hebben wij dit gedaan? Hoe hebben wij de zee kunnen leegdrinken? Wie gaf ons de spons, om de hele horizon uit te vegen? Wat hebben wij gedaan, toen wij deze aarde van haar zon loskoppelden? In welke richting beweegt zij zich nu?

De moord op God is niet zomaar een moord, dat beseftte de dolle mens als geen ander. Het is een aanslag op het hart zelf van het vorige tijdperk. En daarom koos hij bewust en gericht metaforische beelden om de verregaande consequenties ervan te laten zien. Hij vergelijkt de moord op God met het leegdrinken van de zee, het uitdoven van de zon (de totale klimaatcrisis), het uitvegen van de horizon. Het oude wereldbeeld ligt aan scherven, de einder is verdwenen.

Die laatste metafoer brengt hem als vanzelf bij de verandering van het mensbeeld. Waar vinden we zonder horizon nog

² Friedrich Nietzsche, *De vrolijke wetenschap*. Vertaald door Pé Hawinkels. Amsterdam, de Arbeiderspers, 1976, § 125.

een houvast? Of is de zoektocht naar houvast bij voorbaat een doodlopend spoor? Is identiteit een lege term geworden?

In welke richting bewegen wij ons? Weg van alle zonnen? Vallen wij niet aan een stuk door? En wel achterwaarts, zijwaarts, voorwaarts, naar alle kanten? Is het niet kouder geworden? Is niet voortdurend de nacht en steeds meer nacht in aantocht? Moeten er 's morgens geen lantaarns aangestoken worden?

Pas nu wordt duidelijk waarom de 'dolle mens', 'dol' in de ogen van de omstaanders, op klaarlichte dag een lantaarn aansteekt. Wat op het eerste gezicht alleen maar gek lijkt, is bij nader inzien – met zicht op de innerlijke diepte achter de uitwendige wereld – een teken van wijsheid. Als de horizon is uitgeveegd en de zon niet meer schijnt, is het koud, ijskoud; donker, pikdonker. Om nog wat warmte te vinden, een lichtstraal in de voortdurende nacht, dienen lantaarns aangestoken te worden. Maar kan alleen een lantaarn de duisternis verdrijven?

Hoe zullen wij ons troosten, wij moordenaars aller moordenaars? Het heiligste en machtigste, wat de wereld tot dusver bezeten heeft, is onder onze messen verbloed – wie wist dit bloed van ons af?

De dolle mens weet het: mensen kunnen niet zonder symbolen en rituelen. De *homo ludens* heeft een blijvende behoefte aan 'spelen' allerhande. Welke rituelen gaat hij na de moord op God bedenken? Met welk water gaat hij zijn pasgeborenen reinigen, bij ontstentenis van het doopwater van de Heilige Geest, op de drempel van een nieuw tijdperk?

Met welk water kunnen wij ons reinigen? Welke zoen-offers, welke heilige spelen zullen wij moeten bedenken? Is niet de grootte van deze daad te groot voor ons? Moeten wij niet zelf goden worden, om haar ook maar waardig te schijnen? Nooit was er een grotere daad – en wie er ook na ons geboren wordt, omwille van deze daad behoort hij tot een hogere geschiedenis dan alle geschiedenis tot dusver is geweest!

De dolle mens schreeuwt het nu uit. Door hen met vragen te bestoken, laat hij zien hoe een nieuw tijdperk zich aankondigt en houdt hij hun domme arrogantie een spiegel voor.

Overmand door agitatie, doet hij er even het zwijgen toe. Als hij vervolgens zijn toehoorders weer aankijkt, ziet hij hen bevreesd terugkijken. En plots daagt het besef: ze begrijpen er niets van, ze vinden hem zo mogelijk nog gekker dan voorheen. In machteloze woede – of is het woedende machteloosheid? – werpt hij zijn lantaarn op de grond. Ze valt in stukken uiteen en dooft uit.

‘Ik kom te vroeg,’ zei hij toen, ‘het is mijn tijd nog niet. Dit ongelooflijke gebeuren is nog onderweg, het maakt een omweg – het is nog niet tot de oren der mensen doorgedrongen. Bliksem en donder hebben tijd nodig, het licht der gesternten heeft tijd nodig, daden hebben tijd nodig ook nadat ze gedaan zijn, om gezien en gehoord te worden! Deze daad is nog steeds verder van hen af dan de verste gesternten – *en toch hebben ze haar zelf verricht!*’

De dolle mens kent zijn Bijbel. Zouden zijn toehoorders de al-lusie begrijpen? Herhaaldelijk zegt Jezus in het Evangelie: “Mijn uur is nog niet gekomen” en “De mensen weten niet wat ze doen.” De dolle mens herkent zich in die woorden. Ook zijn tijdgenoten waren zich hoegenaamd niet bewust van hun daden, van de verandering van tijdperk. Ook al hadden zij die zelf teweeegebracht.

Een gevoeligheid voor ‘verandering van tijdperk’ vraagt tijd. Inzicht in de vaak geruisloze en aan het zicht onttrokken overgang van een oud naar een nieuw tijdperk kan slechts opkomen wanneer fixatie op de waan van de dag plaats ruimt voor een focus op onderhuidse veranderingen die eraan ten grondslag liggen. En die veranderingen situeren zich stevast op een drievoudig niveau: dat van het mensbeeld, het wereldbeeld en het godsbeeld. In de diepte vormen zij de stuwende kracht voor de wijzigingen die zich aan de oppervlakte voordoen.

Kijken we naar een van die wijzigingen die we anno 2022 makkelijk herkennen, de veranderde plaats en functie van kerkgebouwen. In onze gesecculariseerde samenleving bouwen we geen kerken meer. De mooiste houden we bij als museaal erfgoed, voor doorsnee kerken breken we ons hoofd over een mogelijk andere bestemming, nog andere breken we letterlijk af. Het technisch meesterschap om ze te bouwen is er nog steeds, de spirituele gevoeligheid ervoor is verdwenen.

Meer dan een eeuw geleden maakt de dolle mens ons hierop reeds attent. Daarin schuilt de filosofische kracht van dit aforisme. Want de filosofie bouwt kathedralen, lang vooraleer de handwerklui ook maar één steen hebben aangebracht. En ze vernietigt kathedralen, lang voor de elementen hun gewelven hebben uitgesleten. Wie de eerste kiemen van een ‘tijdperk van

verandering' opmerkt, vindt moeilijk gehoor. Liever wordt hij ter verantwoording geroepen:

Men vertelt verder, dat de dolle mens diezelfde dag nog verscheidene kerken binnengedrongen is en daar zijn *requiem aeternam deo* aangeheven heeft. Naar buiten gebracht en ter verantwoording geroepen, zou hij telkens alleen maar het volgende geantwoord hebben: 'Wat zijn deze kerken eigenlijk nog, als ze niet de graven en gedenktekenen Gods zijn?'